

Hazareý türkmenleri

Category: Kitapcy,Sözler,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 22 января, 2025

Hazareý türkmenleri *Taryhyna gum sürlen doganlarymyz*

► HAZAREÝ TÜRKMENLERİ

• **ýa-da öwrenilmedik türkmen taýpasy – hazareýler hakynda**

Hazareýler (hazaralar) hazırkı Owganystanyň çäklerinde ýasaýan we ilaty Owganystanyň 35%-ne barabar gelip çykyşy boýunça esasy düzümi türkmenlerden bolan iñ uly türki taýpalaryň biridir. Ençeme asyrlap eýran dilleriniň gysajynda ýaşansoň, şeýle-de ylym-bilim öwrenmeklerine bilkastlaýyn rugsat berilmän, belli bir döwürde gul-gyrnak kimin harlanan, balaçagalaryny gul bazarlarynda satmaga mejbur edilen, assimilizasiýa sezewar bolup öz ene dillerini we däp-dessurlaryny unudan, pars diliniň bir şahasy dari dilinde gepleýän, sebitde ýasaýan beýleki jemagatlara garanda has köp hammallyk, lagymçylyk, çopançylyk ýaly gara işlerde işläp güzeranlaryny dolaýan we «nadan» hasaplanýan çarwa hazareýler bütin bu görýän horluklaryna garamazdan başlaryny dik tutup, özbaşdak halk hökmünde ýaşamagyň hötdesinden gelmegi başarıarlar.

• **Hazareýleriň taryhy**

Ýogsa-da kim bu hazareýler? Olaryň asly hakykatdanam türkmenmikä? Bu soraglar alymlar tarapyndan ýygy-ýygydan orta atylýan soraglardyr.

Görgüli hazareýler her pursatda «depämizden haçan bomba düşerkä?» diýen gorkuly düşünjede bütin bu ýuwtýan hunabalaryna garamazdan Günorta Türküstany terk etmän ýasaýan asly türkmen ganybir doganlarymyzdyr. Owganystanyň Hazarajat welaýatynda ýasaýan hazareýleriň welaýaty ýurduň jümmüsinde ýerleşýändigi sebäpli kese ýerli basybalyjylaryň, okkupatorlaryň ýurduň o başyndan bu başyna jyrt atýan

meýdançasyna öwrülip gidipdir. Şonuň üçin Hazarajat welaýaty hemiše diýen ýaly basybalyjylaryň penjesinde boldy. Taryhda hazareý hanlary we mirleri merkezi hökümete paç tölemek arkaly dolandyryldy.

IX asyryň ahyrynda Hazarajatda Emir Zunnun Erguniň esaslandyran Erguniye (türkmen) emirligi hazareýleriň iñ soňky emiri Şa Beg Erguniň Şa Ysmaýyl Hataýy Türkmen tarapyndan öldürilmegi netijesinde taryh sahnasyndan çekildi. Onuň ýerine Abdyrahman han tagta geçipdir. Abdyrahman han tagta geçensoň, hazareý hanlary we mirleri täze emir Abdyrahman hany goldap başlapdyrlar. Bu ýagdaý uzak dowam etmändir. Sebäbi Abdyrahman han iňlislere syrtyny diräp Hazarajaty basyp alýar. Abdyrahman han hazareýlere garşy yqlan eden ursuny hakly çykarmak üçin hazareý hanlaryny Şiraly hana ýardam edýärler bahanasy bilen tussag edýär we halkyň töläp bilmek görnüşinde on alty dürli agyr salgyt salýar. Biçäre halk salynan agyr salgytlary berip bilmänsöň, zalym han hazareýleriň sylanýan kethudalaryny zyndana okladýar. Abdyrahym han müňlerce bigünä adamy öldürdýär. Ol diňe hazareýleriň däl, eýsem, özbekleriň we nurystanlylaryň hem başyndan bela bolup inipdir. Abdyrahman hanyň hazareýleri ýigrenmeginiň sebäbi, olaryň aslynyň türkmen bolmagydy we hazareýleri özüne howply duşman hasaplamağydy.

1893-nji ýlda bolup geçen gandöküsikli uruşlardan soň Hazarajatyň ykdysady güýji çagşaýar. Hazareýleriň bu welaýatdaky ähli öri meýdanlary, mülkleri elliinden alynýar, döwlet olardan zor bilen alynan ýerlere diňe çarwa puştunlaryň mallaryny goýbermäge rugsat berýär. Ylalaşyp bolmajak bu ýagdaý arly gyş aýlary iýmäge bir döwüm çöregi galmadık hazareýlere elliinde galan bolanja ýerlerinem ujypsyzja bahasyna puştunlara zor bilen satar ýaly edilýär. Maddy taýdan gedaý düşürilen hazareýler dogduk mekanlaryny terk etmäge mejbur bolýarlar.

Abdyrahym hanyň öz ogly tarapyndan öldürilmeginden soň hazareýleriň mejbury ýagdaýda puştunlara satan ýerleri yzna - hak eýelerine gaýdyp berilýär. Hazareýler gaýtadan Hazarajat welaýatyna ýerleşýärler. Abdyrahym hanyň zulmundan gaçyp, Kabula göcen hazareýler diňe 1929-njy ýıldan soň özlerine

berlen mümkünçilikden peýdalanylп oñardylar. Olar Hazarajatyň merkeze ýakynlygyny gowy peýdalanylpyrlar. Kabuldaky hazareýler syýasy, ykdysady se medeni ugurlarda möhüm ýerlerr gelip başlapdyrlar. Hazareýleri owgan syýasatynda 1980-nji ýyllara görmek mümkün däldi, indi olardan çykan syýasatçylar aktiw syýasatyň başyny çekýärler. (Olardan Abdul Aly Mazarynyň, Kerim Halylynyň, Soltan Aly Keştmandyň, Olimpiýa türgeni Rohulla Nikpaýyň atlaryny agzamak bolar -t.b.)

Owganystan Dawut hanyň döwründe respublika režime geçdi. Şol döwürde Dawut hanyň ähli ünsi puştun meselesine gönügensoň, hazareýlere ýeterlik üns berenem bolmandyr. Hernä, bu böwšeňlik hazareýleriň bähbidine bolupdyr. Pursatdan peýdalanan hazareýler döwletiň dûrli jogapkärli wezipelerine geçmeli başarypdyrlar. 1978-nji ýıldan soň mujahit partiýalar kommunistik häkimiýete garşıy ýurduň çar künjeginde aýaga galypdyr. 1979-nji ýilyň aýagynda bolsa hazareýleriň ulamalary we progressiw adamlary agyz birikidirip Owganystan Yslam Rewolýusiýasy Bileleşigi hökümetini yylan edýärler we Seýit Aly Behiştini Prezidentlige saýlaýarlar. Şol wagtdan başlap Hazarajat özygtyýarly awtonom welaýata öwrülipdir.

1989-nji ýlda hazareýleriň partiýalary bileleşip bir bitewi Wahdet partiýasyny gurýarlar. Wahdet partiýasy işe başlandan soň üç ýilyň içinde Hazarajaty we hazareýleriň ýasaýan başga ilatly nokatlaryny öz gözegçiliği astyna alypdyr. 1991-nji ýlda ilkinji gezek Wahdet partiýasy Owganystan meselesi boýunça halkara konferensiýa gatnaşmaga çakylyk alýar. Olar bu konferensiýadan soň Stambulda geçirilen Yslam ýurtlarynyň daşary işler ministrleriniň konferensiýasyna-da gatnaşdylar.

Taliban režiminiň häkimiýetden çekilmeginden soň daşary ýurtlaryň goldawy bilen Hamit Karzaýyň ýolbaşçylygynda wagtlayyn hökümet gurulyar. Owganystanyň täze durmuşynda hazareýleriň täsirli roly artyp başlaýar. Häzir parlamentde hazareýleriň altmyş alty sany halk deputaty bar. Sowatly adamlaryň barha artmagy, hazareýleriň özlerini dürsemegi we ylym-bilimiň ösüşli ýollaryna gadam urmagy, sosial taýdan kämilleşmeli puştunlara we täjiklere hiç ýaranok...

• Hazareýleriň etniki gelip çykyşy

Hazareýleriň gelip çykyşy boýunça üç dürli çaklama orta atylýar. Bu çaklamalardan birinjisi: hazareýleriň aslynyň tutuşlaýyn mongoldygy we Çingiz hanyň hersi on esgerden ybarat dokuz topary Kabula, bir topary bolsa Amyderýanyň gündogaryndaky Hazarlar raýonyna ugradandygy, netijede hazareýleriň şol mongol onluklaryndan dörän kowçumdygy çak edilýär. Çingiz han ýaly her mongol ursujysyna aýratyn ähmiyet beren zalym hökümdary bu ýerde az sanly esgerlerini ýeke we goragsyz goýup gitmäge näme mejbur edip bilerkä? Galyberse-de, baran ýurduna gan çaykap, ýumurtga togalabermeli edýän Çingiz han bu ýeriniňem ilatyny rehimsizlik bilen gyrandygy sebäpli, bu çaklamanyň ylmy taýdan hiç hili ynandyryjylygy ýok.

Ikinji çaklama, hazareýleriň Aleksandr Makedonskiniň döwründe Hazarajat welaýatynda ýaşandygy baradaky käbir maglumatlara esaslanýar. Eger bu çaklama alymlaryň arasynda gutarnykly kabul edilse, onda hazareýlerin aslynyň Çingiz hanyň mongol esgerlerinden gelip çykandygy baradaky çaklama öz-özünden pücege çykýar duruberýär.

Üçüncü çaklama bolsa, hazareýleriň aslynyň tutuşlygyna türki taýpadan gelip çykandygy baradadır. (Olaryň Ilhanly hökümdary Mengu hanyň döwründe Hazarajata ýerleşendigi çaklanylýar). Çingiz hanyň Balhy, Kabuly, Gaznany, Hyraty, Hazarajaty eýelemezden öñ bu ýerlerde halaç we garlyk turkmenleri ýaşapdyr. Ibn Haldunyň hem ýazyşy ýaly, Balh we häzirki Hazarajat turkmenleriň iň köp ýasaýan sebitleridi. Yöne mongollaryňam şol döwürden başlap, mongol boýunturugynyň astyna düşen hazareýlere medeni taýdan öz täsirlerini ýetiren bolmagy bolup biläýjek zat. Şol sanda goňşy ýasaýan täjiklerem olara sosial-medeni taýdan ýiti täsirini siñdiripdir. Bu ýerlerde ýasaýan turkmen taýpalary ata watanlaryny gorap Çingiz hana garşı gahrymanlarça söweşipdirler. Yöne mongollaryň hem hazareýler ýaly aziýa milletine degişli bolmagy, olaryň garylyp-gatylyp, özboluşly halk hökmünde orta çykmagyny çaltlandyrypdyr.

Hijri-kamarynyň III-IV asyrlaryna degişli taryhy we edebi

çeşmelerde hazareýleriň ady «Garçe türkleri» diýip agzalýar.

• Hazareýleriň häzirki ýagdaýy

Hazareý türklerine olaryň aňyrsynyň parslardan gelip çykandygyna ynandyrjak bolýan propogandaçylar bar. Türki dilde geplemek gadagan edilendigine garamazdan türki sözleri gepleşik dilinde has köp ulanmaga çalyşýan hazareýler barada türki respublikalaryň metbugat serişdelerinde kelam agyz söz aýdylmasa-da, olar Günbataryň metbugatynyň üns merkezinden düşenok. «Nýu-Ýork Taýms» («New York Times») gazetinde hazareýler barada birnäçe makalalar çykdy. Her dürli assimilizasion çärelere garamazdan milli köklerini ýitirmän saklaýan hazareý doganlarymyz, başlaryna salynýan tükeniksiz oýunlaryň üssesinden gelip, özleriniň aslynyň türki taýpadygyny aç-açan aýdýarlar we aslyna bolan buýsanç duýgusyny götermekden hiç hili utanç duýanoklar. Heläklenip, wagşylarça öldürilýän hazareý doganlarymyz bu zulum-zulmatdan çykmagyň ýeke-täk ýolunyň ylym-bilimden geçýändigine aňryýany bilen düşünýär we bu ugurda gerekli işler edilýär. Ylym-bilimde birnäçe öñe gidişliklere, sepgitlere ýeten hazareý doganlarymyz hemme zada noldan başladylar, ýitip-ýok bolup gitmegiň uçurymynda durkalar bir-birine söýenip gaýtadan galakyndylar. Hazareý galkynyşyna görübilmecilik edip gyrgynçylyklaryny dowam etidirýän ganojak puştunlar bolsa, amala aşyran şunça zalymlyklaryna garamazdan, hazareý türklerini tutan asyllı maksatlaryndan, rowaçly ýollaryndan dändermekden ejiz gelýär. Mejlide altmyş alty halk deputatyny ibermegi başaran hazareýler bir-birlerine goldaw berip, häzirki galagoply dünýäde agzybirligiň nähili elýetmez gymmatlykdygyny bütin Owganystanyň öñünde görkezmegi başardylar.

Gelejekde, hazareýlere garşıy amala aşyrylýan bu genoside, assyrynyk bilen ýöredilýän assimilizasiýa prosesine türki respublikalaryň hem biperwaý garaman, sany 12 milliona ýeteňkirlän doganlarymyza hossar çykjakdyklaryna tüýs ýüregim bilen ynanasym gelýär. Ýogsam bolmasa, hazareýleri ýada

salmaýanlar ýa-da görmezilige salýanlar munuň hasabyny hazareýlere däl-de, hut özleri taryh kitaplarynda ýer alan wagtlary öz bilinden ýaýran nesillere bermeli bolarlar.

Maňa bu makalany taýýarlamakda goldawyny gaýgyrmadyk, hazareý türkleriniň kimlerdigini aýdyp beren, kowumdaşlarymyza hossar çykma mümkinçiliginı döreden doganym Reza Wefaha bolan çäksiz hoşallyggyny we minnetdarlyggyny bildirýärin.

Patma Özge ÖZDEMİR.

«Gencay» žurnaly, iýul 2012 ý.

■□ Bellik: Makala Owganystanyň Garaşsyzlygynyň 100 ýyllygyna baýşlanyp terjime edildi. Taryhy makalalar